

07.00.00 – TARIX FANLARI

BUXORO BOSMAXONA VA NASHRIYOTLARIGA TEXNIKA SOHASIDAGI YANGILIKLARNING KIRIB KELISH TARIXIDAN (1920-1924-YILLAR)

*Elova Dilnoza Davlatovna,
t.f.f.d. (PhD), Buxoro davlat universiteti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada 1920–1924 yillari BXSРda bosmaxona va nashriyot rivojiga xizmat qilgan yangi texnikalar va asbob – uskunalar haqida manbalar tahlili orqali ilmiy mushohada yuritiladi. Buxoro toshbosmaxonalarini texnik jihatdan jihozlashda rus jamiyatlarining oʻrni haqida aytiladi. Bosmaxonalardagi ishchilarning oylik maoshlari haqida maʼlumotlar beriladi. Buxoroda yangi texnik vositalar bilan taʼminlangan bosmaxona va nashriyotda kitob, plakat, reklama eʼlonlari, varaqa kabilar bosib chiqarish koʻpayganligi dalillab beriladi. Texnikalar mahalliy aholi ongini oʻsishida, madaniy – maʼrifiy muassasalar faoliyatini kuchaytirishda bir qadar ahamiyatli boʻlganligi ochib beriladi.

Kalit soʻzlar: Xattot, bosmaxona, nashriyot, elektro – litotipografiya, elektr asbob uskunasi, sinkografiya, musulmon shrifti, shkif, amper, ot kuchi, mashina, matbuot, kitob bosish.

ИЗ ИСТОРИИ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ НОВАЦИЙ В БУХАРСКИХ ПОЛИГРАФИЯХ И ИЗДАТЕЛЬСТВАХ (1920-1924 ГОДЫ)

*Элова Дилноза Давлатовна,
PhD, Бухарский государственный университет*

Аннотация. В данной статье 1920-1924 годы научно рассматриваются посредством анализа источников о новых методах и инструментах, которые послужили развитию книгопечатания и издательского дела в СССР. Говорится о роли русских обществ в техническом оснащении бухарских литографий. Приведены сведения о ежемесячной заработной плате работников типографий. Доказано, что в типографии и издательстве Бухары, оснащенных новыми техническими средствами, увеличилось печатание книг, плакатов, рекламы, листовок и т.д. Выявлено, что приемы имели определенное значение в росте самосознания местного населения, в усилении деятельности культурно-просветительских учреждений.

Ключевые слова: Каллиграфия, типография, издательство, электролитотипография, электроинструмент, синкография, мусульманский шрифт, шкаф, ампер, лошадиная сила, машина, пресса, печать иностранных книг.

FROM THE HISTORY OF TECHNOLOGY INNOVATIONS IN BUKHARA PRINTING PRESSES AND PUBLISHERS (1920-1924 YEARS)

*Elova Dilnoza Davlatovna,
PhD, Bukhara State University*

Annotation. In this article, the years 1920-1924 are scientifically observed through the analysis of sources about the new techniques and tools that served the development of printing and publishing in the USSR. It is said about the role of Russian societies in the technical equipment of Bukhara lithographs. Information about monthly salaries of workers in printing houses is provided. It is proved that printing of books, posters, advertisements, flyers, etc. has increased in the printing house and publishing house equipped with new technical means in Bukhara. It is revealed that the techniques were somewhat important in the growth of the consciousness of the local population, in strengthening the activities of cultural and educational institutions.

Key words: Hattot, printing house, publishing house, electro – lithotography, electrical equipment, sinography, Muslim shrift, bookcase, Ampere, horsepower, machine, press, foreign book printing.

Kirish. O'zbekiston Respublikasida yuz berayotgan hayotning barcha jabhalaridagi islohotlar mamlakatimizni iqtisodiy – ijtimoiy va madaniy jihatdan yuksalishi uchun mustahkam asos yaratmoqda. Inson tafakkurining mahsuli bo'lgan kashfiyotlar sirasiga texnika sohasidagi ixtirolarning o'рни va roli beqiyos. Jamiyat taraqqiyotining uzluksiz yuksalib borishini texnik o'zgarishlarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev 2018 yil 28 dekabrda Oliy majlis deputatlariga murojaat qilar ekanlar, O'zbekiston ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanishining muhim omillaridan biri yurtimizga faol investitsiyalar va ilg'or texnologiyani joriy etishni takomillashtirishga alohida e'tibor qaratdilar.

O'rta Osiyo mintaqasida xonliklar hukmronlik qilgan XVI –XIX asr birinchi yarmida uzoq vaqt qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik va savdo – sotiq tarmoqlarida an'anaviy kirimitiv mehnat qurollari, texnik vositalar, transport vositalari (ot, tuya, xachir) kabildan foydalanib kelinganligi ham jahon taraqqiyoti karvonidan orqada qolishimizga sabab bo'lgan.

Asosiy Qism. Insoniyatning ko'p asrlik tarixidan ma'lumki, bosmaxonalar paydo bo'lguniga qadar kitoblar qo'lda ya'ni xattotlar tomonidan yozilgan. Bitta kitobni yaratish uchun uzoq muddat talab qilinib, unga xattotdan tashqari muqovasoz, sahhof, lavvoh, charmsoz kabi ko'plab mutaxassislarning mehnati singgan. Tosh bosmaxonalar vujudga kelishi bilan kitob bosma holatda nashr etilib, varaqa, plakat, taklifnoma kabilar ham shu bosmaxonalarda bosilgan. Tarixiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, tosh bosmaxonalar Sharq mamlakatlaridan Turkiya (Usmoniylar saltanati), Eron va Misrga nisbatan ilgari paydo bo'lib, Turkistonga ulardan 50 yillar keyin kirib kelgan. Xiva xonligiga litografiya (toshbosmaxona) 1874 yilda Erondan kirib kelgan. Xiva xoni Muhammad Rahimxon II Feruz (1864-1910 yy) toshbosmaxonani Erondan sotib olgan va xonlikda minglab kitoblar chop etilishiga imkon yaratgan[1]. Tadqiqotchi M.Z.Orziyevning yozishicha, Buxoro amirligida birinchi xususiy toshbosmaxonalar 1884-1886 yillarda tashkil etilib, mullo Muxsin, Mulla Ahmad, Hoji Azimboy kabi savdogar va sayyohlar tomonidan toshbosma Buxoroga keltirilgan. Keyinchalik, 1894 yilda Yangi Buxoro (Kogon)da Levin bosmaxonasi ochilgan bo'lsa, 1901 yilda Obidjon Mahmudov bosmaxonasi mavjud bo'lgan[2]. Buxoro amirligida birinchi hukumat bosmaxonasi 1917 yil apreldagi amir manifestidan keyin ochilib, qisqa muddat ya'ni 1917-yil bahoridan 1918 yil mart oyi davomida (Kolesov voqeasi) ga qadar mavjud bo'lgan. Amirlik eski bog'i o'rnida mavjud bo'lgan ushbu bosmaxona 1920 yil kuziga qadar xaroba holatda bo'lib, BXSР hukumati uni ishga tushirish, zamonaviy texnika vositalari va mutaxassislar bilan ta'minlash choralarini ko'rgan. Bosmaxonani ishga tushirish uchun avvalo, unga harf teruvchi mutaxassislar, injener – texnik va slesarlar, tegishli asbob - uskunalar mavjud emasdi. Shu sababli hukumat 1921 – yilning kuz oylarida 'Markaz'dan Turkistonga kelgan ' Qizil Sharq' targ'ibot poyezdida "Qizil Sharq" gazetasi kotibi va poyezdning harbiy bo'lim yo'riqchisi M. K . Budailov, Habibullinlar zimmasiga Buxoroda bosmaxona , nashriyot va matbuot ishlarini yo'lga qo'yish vazifasini yuklagan. Tataristonning Magadshi uyezdidan bo'lgan, tatar tilidan tashqari o'zbek, arab, rus, qirg'iz tillarini ham yaxshigina egallagan M.K.Budailov 1-Qozon harf teruvchilar va bosmaxona xodimlari tayyorlash maktabini bitirgan edi. U o'z holiga tashlab qo'yilgan Buxoro amirligi bosmaxonasini asbob – uskunalar bilan ta'minlash, musulmon shrifti va harf teruvchilar; jurnalistlar olib kelishda jonbozlik ko'rsatdi. M.K.Budailov Buxoroda BXSРning birinchi davlat nashriyoti direktori bo'lib ishladi[3].

Tarixiy voqealar bayonida bir qadar ortga qaytadigan bo'lsak, 1917-1918

yillarda Buxoro toshbosmaxonasini texnik jihatdan jihozlashda “ Umumiy elektr kompaniyasi” rus jamiyatining Toshkent bo’limi ikki turdagi elektr tokini kuchaytirib beradigan dinam taqdim etgan. Ushbu dinamlar o’zgarmas elektr tokida 260 amper, 115 volt, 300 tok kuchida ishlay olgan, bir daqiqada 1100 obortli, diametrining 460 mm, kengligi 250mm, narxi esa 7100 rubl baholanishi arxiv hujjatida ta’kidlangan.

Ikkinchi turdagi dinam 20 ot kuchiga ega bo’lib, 174 amper, bir daqiqada 1320 oborotga ega ekanligi, shkivining uzunligi 400 mm, eni 200 mm ekanligi, narxi esa birinchisidan bir qadar arzon bo’lib, 4.500 rublni tashkil etishi ham ko’rsatilgan[4]. Ushbu dinamlarning 50 foiz narxi oldindan to’lanib, qolgani hujjatlarni rasmiylashtirish jarayonida “ Rus – Osiyo banki” orqali pul o’tkazish yo’li bilan to’lanishiga tegishli ma’lumotlar, ushbu elektr texnikasi vositalari bilan tipolitografiyani elektron tipolitografiyaga aylantirishga qaratilgan munozaralar arxiv hujjatlaridn joy olgan. Hujjatlardan birida Buxoro bosmaxonasi tomonidan 260 amperli, 115 voltli dinam va uning shkivi, reostat, voltmeter – ampermetrlari bilan birga qabul qilib olinganligi ko’rsatilgan[5]. Bizningcha toshbosmaxonani texnik jihatdan jihozlash ishlari oxiriga yetkazilmagan. Ushbu yangi elektr jihozlar birinchidan, qimmat bo’lgan, ikkinchidan, hukumat “ Rus – Osiyo banki” hisob raqamiga kerak bo’lgan mablag’ni o’z vaqtida o’tkaza olmagan, uchinchidan, texnik vositalar yetkazib berishda ishtirok etgan “ Umumiy elektr kompaniyasi”, “ Lediyeu va Shukin” firmasi va uning vakili tadbirkor Malinovskiy o’rtasida to’lov hamda qarzdorlik masalasida tortishuvlar, kelishmovchiliklar yuz bergan. Injener Malinovskiy o’z hisobotida bosmaxona sotib olgan elektrotexnik jihozlar uchun jami; 28.426 rubl to’lagani, 7 ming rubl qarzdorlik mavjudligini mutasaddilarga xabar qilgan[6]. BXSР hukumati yillariga qadar Buxoro bosmaxonasiga ya’ni elektrotexnika asbob – uskunalar olib kelinganligi bu borada ancha tajriba to’planganligini bildiradi. Ikkinchidan esa, elektro – litotipografiyaning bosmaxonada joriy etilishi, bosmaxonaga yaqin hududlarni elektr chirog’i bilan ta’minlashga imkon yaratgan. Bu bilan bir qator ko’chalar lampa chirog’i bilan emas, elektr orqali yoritilishi ijobiy jihatdir.

BXSР yillarida nashriyot va bosmaxona ishini yo’lga qo’yishda Volgabo’yi, Uraloldi, Turkiston ASSRdan toshbosmaxona asbob – uskunalar, musulmon shrifti, harf teruvchi va injener mutaxassislar kelishi 1921-1922-yillarda mutassil oshib borgan. Qozondagi (Tatariston) 1-sonli davlat shrifti tayyorlash korxonasi BXSР hukumati murojaat qilganidan so’ng, 1921-yilning avgustida BXSРga 58 pud musulmon shrifti va harf teruvchilar yuborilgan: 1922-yilda 400 pud, o’sha yilning oktabr oylari boshida yana 770 pud musulmon shriftini Buxoro hukumati qabul qilib olgan[7]. Biroq musulmon shrifti, yangi elektr asbob-uskunalar bilan ishlay oladigon mutaxassislar yetarli emasdi. Toshbosmaxona asbob-uskunalar ishlaymay qolsa, ularni ta’mirlaydigon texnik xodimlar, slesarlar yetishmasdi. Texnika xavfsizligiga amal qilmaslik oqibatida ayrim xodimlar qo’lidan ajralib qolganligi davriy matbuotda uchraydi[8]. Shu sababli Tataristondan 13 ta (bazi manbalarda 14 ta) harf teruvchilar Buxoroga mutaxassis sifatida tashrif buyurishgan. Ular bosmaxona va nashriyot ishlariga kirishib ketgan bo’lsada, maosh pastligi, maishiy hayot og’irligi va turli yuqumli kasalliklar tufayli 1922-yilda Buxoroni tark etishgan. 13 nafar harf teruvchidan 5 nafari Buxoroda yuqumli kasalliklardan vafot etgan.

Buxoroda yangi texnik vositalar bilan ta’minlangan bosmaxona va nashriyotda kitob, plakat, reklama e’lonlari, varaqa kabilar bosib chiqarish ko’paydi. Ammo, bu respublika aholisining madaniy – ma’rifiy ehtiyojlarini to’la qondira olmaganligi tufayli hukumat Qozon, Ufa, Orenburg kabi shaharlarda kitoblar bosib, ularni Buxoroga keltirish choralarini ko’rgandi[9].

BXSР hukumati a’zolari ham bosmaxona va nashriyot uchun yangi xorij texnikasi va asbob – uskunalarini olib kelishda shaxsiy tashabbus ko’rsatdilar. 1920 - 1922 yillarda BXSР hukumatida maorif noziri, keyinchalik “ Buxoro axbori “ gazetasida muharrirlik qilgan Qori Yo’ldosh Po’latov (1890-1965yy) 1922- 1923 yillarda

Rossiyaning Moskva va Sankt – Peterburg shaharlaridagi sayohatidan qayta turib, o'zi bilan nashriyotda qo'l keladigan sinkografiya (aksilxona) olib keldi. Ushbu yangi texnik vosita tufayli “Buxoro axbori” gazetasi fotolavhalar bilan chiqa boshladi [10].

Ma'lumki BXSР va Germaniya o'rtasida savdo – sotiq, madaniy- ma'rifiy aloqalar 1920- yillarda rivojlangan edi. Ayniqsa, Germaniya o'quv yurtlariga buxorolik yoshlarni o'qish uchun yuborishga alohida e'tibor qaratilgandi. Buxorolik talabalar Germaniyadagi texnik yangiliklar bilan tanishib, “Texnika va biz” ruknida o'zlarining “Ko'mak” jurnallarida maxsus maqolalar chop ettirdilar. Hukumat rahbarlari talabalar holidan xabar olish maqsadida Germaniyaga safarlar qilar ekanlar, 1922 –yilda shunday safarlardan birida ushbu davlatdan Buxoroga musulmoncha harf terish mashinasi va unga tegishli bo'lgan asbob – uskunalar hamda texnik vositalar ham olib kelishdi [11].

1912 yilda Turkiston o'lkasidagi poliografiya sanoatidagi korxonalar XIX asr oxirida vujudga kelib, har xil quvvatli 95 ta tipolitografik mashina, 9 ta elektromatorlar bilan jihozlangan bo'lib, 30 ta tipografiya va litografiyaga xizmat qilgan. Eng zamonaviy texnika va asbob-uskunalar bilan jihozlangan 3 ta tipografiya Qo'qon shahrida bo'lgan. 1914 – yilda Qo'qon shahrining Eski shahar qismida Obidjon Mahmudov tipografiyasi ochilib, unda “Sadoi Turkiston” gazetasi o'zbek tilida chop etilgan. Qo'qondagi birinchi tipografiya SH.D. Belskiy tipografiyasi bo'lib, 1909; 1911-yillarda Rim (Italiya)da o'tkazilgan Butunjahon ko'rgazmasida oltin medalga sazovor bo'lgan. Tipografiyalarda kitob, gazeta bosilishi bilan birga, nemis millati vakili, aptekachi va noshir E.Vilde tipografiyasida zamonaviy texnik asbob-uskunalar yordamida rasmiy otkritkalar ham chiqarilgan [12]. Uning tipografiyasi Qo'qon xoni o'rdasi yaqinida bo'lib, Qo'qon manzaralari tushirilgan rasmlar savdosidan yaxshigina daromad ko'rgan.

Turkistonda poligrafiya sanoatida 1913-yilda 218 ta harf teruvchi, 150 ta sahifalovchi, 106 ta muqovalovchi, 40 ta litograf, 11 ta pechat qiluvchi va 150 ta doimiy, 270 dan ortiq kunbay ishlovchilar xizmat qilgan. Bosmaxonalarda mehnati uchun harf teruvchi bir kunda 1,30, litograf – 1,40, muqolovchi -2,70, qora ishchi -1,0, voyaga yetmagan o'smir 0,40 rubl olgan [13]. Ma'lumki, 1921-yilda Uraloldi, Volgabo'yida ocharchilik yuz bergan davrda ham Turkiston va BXSР, XXSРga musulmon shrifti va bosmaxona stanoklari Qozondan kelishda davom etgan. 1921-yil Qozon nashriyotiga Turkistondan 60 pud un, guruch, Petrograd va Moskva nashriyotlariga 6 pud guruch, 2 pud quruq meva yuborilgan. O'z o'rnida Qozon, Samara, Orenburg, Ufa, Simbirsk guberniyalaridan Turkistonga texnika vositalari yuborilgan. 1921-yil 1-iyuldan - 1-avgust Samar guberniyasidan Turkiston ASSRga 3 vagon qishloq xo'jaligi asbob-uskunalari, qurilish materiallari, 2ta yog' va bitta pishloq ishlab chiqarish zavodiga zamonaviy asbob-uskunalar, shuningdek, bosmaxona anjomlari, musulmon shrift yuborilgan. Turkistondan ocharchilikni bartaraf etish uchun texnikalarni o'rniga bug'doy, oziq-ovqat mahsulotlari yuborilgan [14]. Xulosa sifatida ta'kidlash joizki, XIX asrning oxiridan Turkistonga bosmaxona va nashriyot ishlarini mashina asbob-uskuna va zamonaviy texnikalar bilan ta'minlash uchun Rossiya imperiyasi, Uraloldi, Volgabo'yi va xorijdan kirib kelgan. Toshbosmaxona, elektro-toshbosmaxona kabilar faoliyati yo'lga qo'yilishi natijasida kitob bosish, nashriyot ishlarida o'zgarishlar, ijobiy siljishlar ro'y bergan. Biroq, TASSR, BXSР, XXSР hukumatlari davrida bosmaxona va nashriyot ishlarini yangidan yo'lga qo'yish maqsadida texnika vositalari va injener mutaxassislariga talab kuchaydi. Bu borada qanchalik ijobiy ishlar amalga oshirilmasin, ko'zlangan maqsadga erishilmadi. Ushbu respublikalardagi murakkab siyosiy vaziyat, birinchi jahon urushidan keyingi barcha sohalarni qamrab olgan inqiroz, 1920-yillarda sovet jamiyatida bergan daxshatli ocharchilik, markazning buyuk davlatchilik siyosati, O'rta Osiyoda o'tkazilgan milliy-hududiy chegaralanish kabi omillar bu boradagi ezgu maqsadlarni ora yo'lda qolib ketishiga olib keldi.

XULOSA

BXSR hukumati yillarida bosmaxona va nashriyot ishlarini zamonaviy asosda yo'lga qo'yish uchun o'z davrida yangi hisoblangan texnika vositalari Rossiya, Sharq va Yevropaning bir qator mamlakatlaridan olib kelindi. Biroq, ushbu texnika vositalarini ishlatadigan, ta'mirlay oladigan mahalliy aholi orasidan mutaxassislar yetishtirish maqsadi BXSRning oxirgi yiligacha ham hal qilinmadi. Ta'kidlash joizki, ushbu texnikalar mahalliy aholi ongini o'sishida, madaniy – ma'rifiy muassasalar faoliyatini kuchaytirishda bir qadar ahamiyatli bo'lgandi. Buxoroda yangi texnik vositalar bilan ta'minlangan bosmaxona va nashriyotda kitob, plakat, reklama e'lonlari, varaqa kabilar bosib chiqarish ko'paydi. Eng zamonaviy texnika va asbob-uskunalar bilan jihozlangan 3 ta tipografiya Qo'qon shahrida bo'lgan. XIX asrning oxiri - XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida poligrafiya sanoatida yangi texnikalar kirib kelganligi ijtimoiy-iqtisodiy hayotga sezilarli ta'sir etgan, deb hisoblash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ernazarov.F.A. XIX- asr oxiri – XX-asr boshlarida Xiva xonligidagi madaniy hayot. Tarix fan. ilm. dar. olish uchun dis.avtoreferati. –Toshkent- 2005. –B .16.
2. Orziyev M. Z. XIX- asr oxiri – XX asr birinchi choragida Buxoroda bosmaxona, nashriyot va matbuot ishi. Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand- 2020. – B. 12-13.
3. Rasulov A. Turkiston va Volgabo'yi, Uraloldi xalqlari o'rtasidagi munosabatlar. – T. “ Universitet,” 2005. – B.- 188- 189- 190-191.
4. O'zbekiston Milliy Arxivi (O'MA) I- 3-fond, 2-ro'yxat, 722-yig'ma jild, 4-varaq, 4-varaqning orqa tomoni, 5,6,7-varaqlar.
5. O'MA, I-126-fond, 2-ro'yxat, 1682 yig'ma jild, 20,21,22 varaqlar.
6. O'MA. I-3-fond, 2-ro'yxat, 722 yig'ma jild, 14,15,16 varaqlar.
7. Rasulov A, Isoqboyev A, Nasretdinova D. Turkiston ijtimoiy – madaniy hayotidan xabarlar. T.;"TURON-JQBOL" -2019. –B.134-135.
8. Haqiqat ochdur, hazm etmakka omuxta bo'lmoq lozim. || Buxoro axbori,| 4-son, 1922-yil 3-dekabr, (arab imlosida).
9. Buxoro axbori, 76-son, 1922-yil 27-mart, 103-son, 1922- yil, 19-oktabr.
10. Qori Yo'ldosh Po'latov. Yo'l xotiralari || Buxoro axbori, 133-son; 1923-yil 11-fevral.
11. Hayitov Sh; Rahmonov K. Buxoro Xalq Respublikasi va Germaniya: hamkorlikning tarixiy lavhalari. –T.; Fan; 2004.-B.44.
- 12.Sobirov. N; Egamnazarov A. Farg'ona vodiysining ijtimoiy – iqtisodiy va madaniy rivojlanishida nemis ishbilarmonlarining hissasi. (XIX asr oxiri- XX asr boshlari).-T.:" Falsafa va huquq"; 2012.- B.88-89; B. 142-143.
13. Sobirov N; Egamnazarov A. O'sha kitob.-B.89.
14. Rasulov A. O'sha kitob.-B. 39-40; 43.